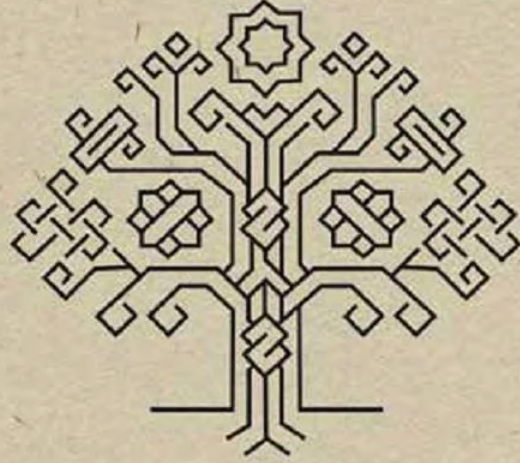

İSLAM TARİHÇİLİĞİNDE BİR ULU ÇINAR
MUSTAFA FAYDA

M A K A L E L E R

III

CİLT 3

*İslam Tarihçiliğinde
Bir Ulu Çımar*

**MUSTAFA
FAYDA**

MAKALELER

HAZIRLAYANLAR

Prof. Dr. Mehmet ÖZDEMİR
Prof. Dr. Mustafa Sabri KÜÇÜKAŞCI
Prof. Dr. Gülgün UYAR
Prof. Dr. Nuh ARSLANTAŞ
Doç. Dr. Güllü YILDIZ
M. Tuğrul FAYDA

**Konya Büyükşehir Belediyesi
Kültür Yayınları**

Yayın No: 565
ISBN: 978-605-389-781-1
e-ISBN: 978-605-389-782-8
Sertifika No: 21473

© 2025 KONYA

Konya Büyükşehir Belediyesi Adına Sahibi
Uğur İbrahim ALTAY

Koordinatör
Dr. Ahmet ÇALIŞIR

Editör
Vural KAYA

Redaksiyon
Metin KÖSE
Dr. Hakan YAPICI
Şükrü TAŞDELEN

Son Okuma
Atilla YARAMIŞ

Uyarlama
Ömer Faruk DOĞANGÜL
Kazım Berkay ÖZKARDAŞ
Fatma Merve ÇINAR

Kapak Tasarım
Hüseyin GÜLER

Grafik Tasarım
Züleyha ÖNAL
Nafize YILMAZ

Baskı/Cilt

Yapım

KÜLTÜR A.Ş.

Konevi Mah. Alay Cad. No:11
Meram/KONYA
<https://www.konyakultur.com/>
+90 332 355 55 52

Abbâsî Halifesi Mehdî Döneminde Bizans İmparatorluğu'nun Vergiye Bağlanması

Saim YILMAZ⁽¹⁾

Giriş

Bizans İmparatorluğu ile Hz. Peygamber döneminde başlayan siyasî ve askerî mücadele Hulefâ-yi Râşidîn (11-41/632-661) döneminde artarak devam etti. Bu dönemde Bizans'ın idaresi altında bulunan Suriye, Filistin, Ürdün, Mısır, Kuzey Afrika ve Fırat nehrinin doğusunda kalan Anadolu toprakları Müslümanların eline geçti.⁽²⁾ Emevîler (41-132/661-750) geride kalan Anadolu topraklarının ve Bizans İmparatorluğu'nun merkezi İstanbul'un (Kostantınıyye) fethi için büyük bir çaba gösterdi. Muâviye b. Ebû Süfyân (41-60/661-680) halifeliği öncesinde imzalamış olduğu anlaşma nedeni ile durdurmuş olduğu Anadolu topraklarına yönelik sâife⁽³⁾ adı verilen yaz seferlerini 42 (662) yılında yeniden başlattı. İstanbul'u iki defa kuşatma altına aldıysa da bir başarı elde edemedi. Sonunda Bizans'a vergi ödemeyi kabul eden bir anlaşma imzalamak zorunda kaldı.⁽⁴⁾

- (1) Prof. Dr. Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.
- (2) Hulefâ-yi Râşidîn dönemi fetihleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Mustafa Fayda, *Hulefâ-yi Râşidîn Devri (Dört Halife Dönemi)*, İstanbul 2014, s. 138-269; a. mlf., *Allah'ın Kılıcı Halid bin Velid*, İstanbul 1990, s. 291-422; a. mlf., "Hulefâ-yi Râşidîn", *DİA*, XVIII (İstanbul 1998), s. 328-330; Walter E. Kaegi, *Bizans ve İlk İslâm Fetihleri* (trc. Mehmet Özey), İstanbul 2000, s. 143-309.
- (3) Mustafa S. Küçükkaşçı, "Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi ve 'Sâife' Seferleri", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, II (İstanbul 2000), s. 9-30; a. mlf., "Savâif", *DİA*, XXXVI (İstanbul 2009), s. 185-186.
- (4) Şahin Uçar, *Araplar'ın Anadolu Seferleri*, İstanbul 2007, s. 122-138; İrfan Aycan, *Saltanatı Giden Yolda Muaviye bin Ebî Süfyân*, Ankara 1990, s. 255-260; İsmail Yiğit, *Emevîler (661-750)*, Ankara 2016, s. 34-36; Casım Avcı, "Bizans Devletiyle İlişkiler", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti-Emevîler*, III, İstanbul 2018, s. 209-214; Adem Apak, "Emevîler Döneminde Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVIII/2 (Bursa 2009), s. 102-108.

Abdûlmelik b. Mervân (65-86/685-705) içeride verdiği iktidar mücadelesi sebebiyle halifeliğinin ilk yıllarında Bizans'a vergi ödemeyi kabul eden iki anlaşma yapmak zorunda kaldı. Ancak bir süre sonra Muâviye'nin vefatıyla birlikte durmuş olan Anadolu seferlerini yeniden başlattı. Oğlu Velîd b. Abdûlmelik (86-96/705-715) döneminde düzenlenen çok sayıda büyük seferle Bizans'a karşı Anadolu topraklarında büyük bir üstünlük elde edildi. Süleyman b. Abdûlmelik (96-99/715-717) zamanında İstanbul üçüncü defa kuşatıldı. Ne var ki bu kuşatmadan da bir sonuç elde edilemedi. Yezîd b. Abdûlmelik (101-105/720-724) döneminde duraksayan Anadolu seferleri Hişâm b. Abdûlmelik (105-125/724-743) döneminde yeniden başladı ve çok sayıda sefer düzenlendi. Ancak 122 (740) yılında Akroinon (Afyon) yakınında Bizans ordusu karşısında alınan yenilgi Emevîler'in Anadolu topraklarına düzenledikleri seferlerin sonu oldu.⁽¹⁾

Emevîlerin son dönemlerinde yaşanan iç karışıklıklar sebebiyle Anadolu'daki mücadelede üstünlük Bizans tarafına geçti. Bizans kralı V. Konstantinos (741-775) farklı zamanlarda Malatya, Zibatra (Doğanşehir), Maraş ve Hades'e⁽²⁾ saldırılar düzenleyerek kalelerini yıktı ve buralarda yaşayan halkı başka yerlere sürdü. En şiddetli saldırıyı Abbâsîler'in iktidarı ele geçirmelerinin hemen ardından 133 (751) yılında Malatya ve Erzurum üzerine gerçekleştirdi ve Kemah'ı ele geçirdi. Bizans'ın Müslümanlara karşı Anadolu'da elde ettiği üstünlüğe son veren isim ikinci Abbâsî halifesi Mansûr (136-158/754-775) oldu. Onun döneminde Anadolu topraklarına düzenlenen yaz seferlerine yeniden başlandı. Daha çok sınıra yakın bölgeleri hedef alan kısa mesafeli seferlerle son zamanlarda taarruz hâlinde olan Bizans'ın bu dönemde yeni saldırılar düzenlemesine fırsat verilmedi. Öte yandan sınırdaki yer alan kaleler tamir edilerek asker

- (1) Uçar, *Araplar'ın Anadolu Seferleri*, s. 138-188; Avcı, "Bizans Devletiyle İlişkiler", s. 214-222; Apak, "Emevîler Döneminde", s. 108-119.
- (2) Hades, Sümeysât ve Maraş arasında bir kale olup yeri ile ilgili farklı görüşler mevcuttur. Bk. Faruk Sümer, "el-Hades (Göynük) Şehri", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, (İstanbul Eylül 1993), s.4-8; Alexander Asa Eger, *The Spaces Between The Teeth: Environment, Settlement, And Interaction On The Islamic-Byzantine Frontier*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), University of Chicago, Chicago 2008, s. 458-460; S. Ory, "Al-Hadath", *EP*, VI (Leiden 1986), s. 19-20.

sayısı artırıldı.⁽¹⁾ Mansûr'un oğlu Mehdî (158-169/775-785) döneminde iki taraf arasındaki mücadeleden yeni bir safhaya girildi. Emevîler döneminde olduğu gibi düzenlenen büyük seferlerle Anadolu'da Bizans karşısında yeniden üstünlük sağlandı. Yine bu dönemde gerçekleştirilen dördüncü İstanbul seferiyle Bizans İmparatorluğu ilk defa Müslümanlar tarafından vergiye bağlandı.

İslâm tarihinde Bizans İmparatorluğu'nu ilk defa vergiye bağlama başarısını gösteren Halife Mehdî dönemindeki Anadolu seferlerini ele almayı hedefleyen bu çalışma üç bölüme ayrılmıştır. Birinci bölümde Mehdî'nin halifeliğinin ilk yıllarında Kapadokya bölgesini hedef alan kısa mesafeli seferler ele alınmıştır. İkinci kısımda dördüncü İstanbul seferi öncesinde Anadolu'da üstünlüğün yeniden Abbâsîlerin eline geçmesini sağlayan büyük seferler incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise Bizans İmparatorluğu'nu Abbâsîlere vergi ödemek zorunda bırakan dördüncü İstanbul seferi ve sonrasında imzalanan anlaşma ele alınmıştır. Hakkında armağan kitabı hazırlanan çok kıymetli hocam Prof. Dr. Mustafa Fayda yazdığı kitaplarla, makalelerle, bildirilerle ve verdiği pek çok konferansla birlikte yetiştirdiği çok sayıda yüksek lisans ve doktora öğrencisiyle Türkiye'de İslâm tarihi alanındaki ilmî ve akademik çalışmaların öncülerinden olmuştur. İslâm tarihi ilminin kaynak, usûl ve metodoloji bakımından şekillenmesinde vazgeçilmez bir yere sahip olan eserlerinin önemli bir kısmını da fetihler konusuna ayırmıştır. Özellikle Hulefâ-yi Râşidîn dönemi fetihlerinin aydınlatılmasına katkı sağlayan bu çalışmalarda başta Caetani olmak üzere batılı bilim adamlarına verdiği cevaplarla İslâm literatüründeki fetih ve cihat kavramlarının doğru anlaşılmasında önemli bir rol oynamıştır. Kendisinden ilham alarak hazırlamış olduğum Halife Mehdî dönemindeki Anadolu fetihlerini ele alan bu çalışmanın onun çok kıymetli eserlerinin yanında alana küçük bir katkı sağlaması en büyük

(1) Bk. Saim Yılmaz, *Anadolu'da Abbâsî-Bizans Mücadelesi*, İstanbul 2015, s. 53-133; Avcı, "Abbâsîler Döneminde Bizansla İlişkiler", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti-Abbâsîler II*, VI, İstanbul 2018, s. 359-362; Apak, "Abbâsîlerin İlk Asrında Arab-Bizans İlişkileri", *Beşinci Uluslar Arası Orta Doğu Semineri: İslâmîyet'in Doğuşundan Osmanlı İdaresine Kadar Orta Doğu (Şam 2-4 Kasım 2010) Bildiriler*, Elazığ 2012, s. 32-34.

temennimdir. Bu vesileyle kendilerinin öğrencisi olmakla iftihar ettiğim Prof. Dr. Mustafa Fayda ve saygıdeğer danışman hocam Prof. Dr. İsmail Yiğit başta olmak üzere beni yetiştiren tüm hocalarıma şükranlarımı sunmayı bir borç bilirim.

1. Kapadokya Bölgesine Düzenlenen Kısa Mesafeli Seferler

Anadolu'da mücadele eden her iki devlette de aynı yılda iktidar değişiklikleri meydana geldi. 158 yılında Mansûr'un vefatı üzerine oğlu Mehdî üçüncü Abbâsî halifesi oldu (6 Zilhicce 158/7 Ekim 775). Aynı yıl içerisinde V. Konstantinos'un ölümü üzerine yerine oğlu IV. Leon (775-780) Bizans kralı olarak tahta geçti. Aynı anda gerçekleşen bu iktidar değişiklikleri, Anadolu'daki mücadelenin daha da hız kazandığı yeni bir safhaya girilmesine kapı araladı. Elbette babasından zengin bir hazine, büyük ölçüde iç istikrarın tesis edildiği bir ülke devralan yeni halife Mehdî, bu mücadelede babasına göre daha avantajlı bir konumdaydı. Aslında benzer bir durum Bizans kralı IV. Leon için de geçerliydi. Babası V. Konstantinos'un arka arkaya gerçekleştirdiği dokuz sefer ile iktidarı döneminde hız kazanan Bulgar hücumlarını durdurarak devletin batı sınırını emniyet altına almış olması⁽¹⁾ yeni kral IV. Leon'un devletin doğu sınırıyla daha fazla ilgilenmesine imkân tanımaktaydı. Halife Mehdî babasının sınır bölgesinde yapmış olduğu tahkimatı ve Anadolu'ya düzenlediği yıllık seferleri devam ettirdi. Buna karşılık babasına göre eli daha fazla rahatlamış olan Kral IV. Leon, düzenlediği karşı saldırılarla bu seferlere cevap vermekte gecikmedi. Kuşkusuz bu durum Mehdî'nin her geçen gün Anadolu'ya daha büyük seferler düzenlemesine sebep oldu.

Hem Halife Mehdî hem de Kral IV. Leon iktidara gelmelerinin ardından karşı tarafa sefer düzenlemekte gecikmedi. Ancak eldeki veriler ışığında bunlardan hangisinin daha önce meydana geldiğini belirlemek oldukça zordur. Taberî'nin (ö. 310/923) anlatımına göre Mehdî dönemindeki ilk yaz seferi 159 (775-776) yılında Abbâs b. Muhammed komutasında gerçekleştirilmiştir.

(1) George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi* (trc. Fikret İşıltan), Ankara 1991, s. 156.

Bağdat'ın hemen kuzeyinde bulunan Beredân'a⁽¹⁾ kadar gelerek karargâh kuran Halife Mehdî, sefere çıkacak orduyu bizzat uğurlamıştır. Bu sefer esnasında Ankara'ya kadar ilerleyen Abbâsî ordusu bir Bizans şehrini ve şimdiki Aksaray ile Niğde arasında kalan Melendiz dağ bölgesinde bulunan Matmûre'yi⁽²⁾ ele geçirdikten sonra herhangi bir kayıp vermeksizin geriye dönmüştür.⁽³⁾ Nitekim Hristiyan tarihçi Theophanes'in (ö. 818) verdiği bilgiler de Taberî'nin aktardıklarını doğrular mahiyettedir. Ona göre 159 yılına tekabül eden 6268 (775-776) hilkat yılında sefere çıkan Abbâsî ordusu Kasin adı verilen bir yeraltı mağarasını ele geçirmiştir. Mağara içindeki halkı duman yardımıyla dışarıya çıkmaya mecbur bırakan Abbâsî ordusu, ele geçirdiği esirlerle birlikte geriye dönmüştür.⁽⁴⁾ Araştırmacılar, Theophanes'in metninde geçen Kasin isimli yerin Kapadokya bölgesinde Ankara'ya giden yol üzerinde ve bu gün Hasanköy ismiyle bilinen Sasima yakınında bir yer olduğu görüşündedirler.⁽⁵⁾ Dolayısıyla Taberî'nin ve Theophanes'in vermiş olduğu bilgilerden Abbâsî

- (1) Dicle nehrinin doğu yakası üzerinde bulunan Beredân, Bağdat'ın on mil kuzeyinde yer almaktadır. Geniş bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I-V, Beyrut 1977, I, 375; G. Le Strange, *Baghdad During the Abbâsîd Caliphate*, Oxford 1993, bk. İndex; a. mlf., *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge 1905, s. 50; Taberî, *The History of al-Tabarî=al-Mansûr and al-Mahdî*(trc. Hugh Kennedy), Albany 1990, XXIX, 45 dn. 110.
- (2) Geniş bilgi için bk. Ubeydullah b. Abdullah b. Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik* (nşr. M. J. de Goeje), Leiden 1889, s. 108; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, V, 148, 151; Ernst Honigsmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı* (trc. Fikret İşıltan), İstanbul 1970, s. 42-44; İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Niğde Aksaray Tarihi*, I-III, İstanbul 1974, I, 22, 243-244; Fikret İşıltan, "Me'mûn", *İA*, VII (İstanbul 1979), s. 698; Taberî, *The History of al-Tabarî=The Caliphates of Mîsâr al-Hâdî and Hîrûn al-Raşîd* (trc. C. E. Bosworth), Albany 1989, XXX, 165-166, dn. 603.
- (3) Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk* (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim), I-XI, Kahire 1990, VIII, 116. Ayrıca bk. Theophanes, *The Chronicle of Theophanes A.D. 602-813* (trc. Harry Turtledove), Philadelphia 1982, s. 136; Halife b. Hayyât, *et-Târîh* (nşr. Süheyl Zekkâr), Beyrut 1414/1993, s. 348; Ahmed b. İshak b. Ca'fer el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî* (nşr. Halil el-Mansûr), I-II, Beyrut 1419/1999, II, 282; Taberî, *Târîh*, VIII, 116; Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. el-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi'l-ümmen ve'l-mülûk* (nşr. Muhammed-Mustafa Abdülkâdir Atâ), I-XVIII, Beyrut 1992, VIII, 226; Ali b. Muhammed b. el-Esîr, *el-Kâmil fî'l-târîh* (nşr. C. J. Tornberg), I-XIII, Beyrut 1399/1979, VI, 40-41; İsmail b. Ömer b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (nşr. A. Ebü Mülhim ve arkadaşları), I-XIV, Beyrut, ts., X, 132; Ebü'l-Mehâsin Yûsuf b. Tağrıberdî, *en-Nüccümü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kâhire* (nşr. Muhammed Hüseyin Şemseddîn), I-XVI, Beyrut 1413/1992, II, 43.
- (4) Theophanes, *The Chronicle of Theophanes Confessor Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, (Cyril Mango-Roger Scott), Oxford 1999, s. 620.
- (5) Kasin ve Sasima hakkında bilgi için bk. Theophanes, *The Chronicle* (Mango-Scott), s. 622 dn 2; W. M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası* (trc. Mihri Pektaş), İstanbul 1960, s. 324-325, 395; Konyalı, *Niğde Aksaray Tarihi*, I, 98, 153, 156; *Barrington Atlas of the Greek and Roman World: Map-by-map Directory* (ed. Richard J. A. Talbert), I-II, New Jersey 2000, II, 980.

ordusunun bu sefer esnasında Ankara'ya kadar ulaştığı ve ağırlıklı olarak Kapadokya bölgesinde bulunan Matmûre veya Metâmir adı verilen bölgeyi kuşatma altına aldığı anlaşılmaktadır.

IV. Leon'un iktidara gelmesinin ardından 159 (775-776) yılında Bizans ordusu da Abbâsî topraklarına bir saldırı düzenlemiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu saldırı hakkında bilgi veren iki müelliften birisi Ya'kûbî'dir (ö. 292/905'ten sonra). Ona göre Bizans ordusu 159 (775-776) yılında Sümeysât'a bir saldırı gerçekleştirmiş ve buradaki halkın çoğunu esir almıştır.⁽¹⁾ Diğer müellif Ghewond'e göre ise Halife Mehdî'nin Anadolu topraklarına ordu sevk etmeyi planladığı sırada V. Konstantinos'un yerine tahta geçen oğlu IV. Leon daha çabuk davranarak Bishan diye isimlendirilen Basanastan'a (Commagene) büyük bir ordu göndermiştir. Aynı ordu tarafından Bishan ile birlikte Kilikya (Cilicia) bölgesi de muhasara edilmiştir. Üç Bizans generali komutasında hareket eden bu ordu Kilikya ve Bishan bölgelerinde birçok şehir ve kaleyi ele geçirdikten ve yüz elli bin kişiyi esir aldıktan sonra geriye dönmüştür. Bu başarı Bizans kralını çok memnun etmiş ve ordu senenin geri kalanını dinlenerek geçirmiştir.⁽²⁾

Ya'kûbî Bizans ordusunun 159 (775-776) yılında sadece Sümeysât'a saldırı gerçekleştirdiğini zikrederken; Ghewond ise merkezi Sümeysât olan Commagene bölgesi ile Maraş ve Ceyhan'ı kapsayan Kilikya (Çukurova) bölgesini⁽³⁾ hedef alan büyük bir seferden bahsetmektedir. Her iki anlatımdan hareketle Bizans ordusunun 159 (775-776) yılında Sümeysât'a bir saldırı gerçekleştirdiğini tespit etmek mümkündür. Bununla birlikte Ghewond'in anlattıklarıyla Theophanes ve erken dönem İslâm tarihçilerinin Bizans ordusunun 161 (777-778) yılında Maraş ve

(1) Ya'kûbî, *Târîh*, II, 282.

(2) Ghewond (Leontios), *Ghewond's History* (trc. Robert Bedrosian), New Jersey 2006, s. 37.

(3) Commagene ve Kilikya bölgeleri Ceyhan ile Fırat nehri arasında kalan bölgeyi kapsamaktadır. Commagene ve Kilikya bölgelerinin sınırları ve tarihi hakkında geniş bilgi için bk. Mükrîmî Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I* [haz. Refet Yinanç], Ankara 2013, s. 21; Işın Demirkent, "Sümeysât", *İA*, XI (İstanbul 1979), s. 232-233; Marius Canard, "Cilicia", *EF*, II (Leiden 1991), s. 34-39; Mehmet Kurt, "Roma Cumhuriyeti Yönetiminde Kilikya Bölgesi ve Yerel Güçler", *Sosyal Bilimler Dergisi*, XI/1, 2009, s. 115-139; Mehmet Ali Kaya, "Anadolu'da Roma Eyaletleri: Sınırlar ve Roma Yönetimi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Araştırmaları Dergisi*, cilt 24, sayı 38, 2005, s. 17-19.

Ceyhan'a düzenledikleri saldırı hakkında aktardıkları⁽¹⁾ karşılaştırıldığında onun daha sonra gerçekleşen bir saldırıyı yanlışlıkla buraya dâhil ettiği anlaşılmaktadır. Öte yandan bu dönemde düzenlenen en büyük seferlerin dahi seksen bin ile yüz bin kişilik ordular⁽²⁾ tarafından gerçekleştirildiği dikkate alındığında onun bu saldırı esnasında yüz elli bin Müslümanın esir alındığı şeklinde vermiş olduğu bilginin de ihtiyatla karşılanması gerekir. Belki de bu dönemde bölgenin genel nüfus toplamı bu sayıya ulaşmamaktadır.

Abbâsî ordusu 160 (776-777) yılında Anadolu topraklarına hem karadan hem de denizden sefer düzenlemiştir. Karadan düzenlenen sefer Sümâme b. Velîd el-Absî komutasında gerçekleştirilmiştir.⁽³⁾ Aynı yıl Gamr b. Abbâs el-Has'amî komutasındaki Abbâsî donanması ise Akdeniz'de sefere çıkmıştır.⁽⁴⁾ Söz konusu kara seferinin nereye düzenlendiğini ve etkinliğini bilemesek de verilen bu bilgilerden Abbâsî ordusunun bu yıl içerisinde başarılı bir sefer gerçekleştirdiğini söylemek mümkündür. Diğer taraftan bu yılda düzenlenen deniz seferinin, tespit edebildiğimiz kadarıyla Abbâsîler döneminde gerçekleştirilen ilk deniz seferi olduğunu belirtmemiz gerekir.

161 (777-778) yılında Sümâme b. Velîd el-Absî yaz seferine çıkmak üzere Dâbık'ta⁽⁵⁾ karargâh kurmuşken Bizans ordusunun Maraş ve Ceyhan'a gerçekleştirdiği saldırı sebebiyle yaz seferine çıkılamadı.⁽⁶⁾ Theophanes'in anlatımına göre Bizans İmparatoru

- (1) Theophanes, *The Chronicle* (Mango-Scott), s. 623; Halife b. Hayyât, *et-Târih*, s. 354-355; Ahmed b. Yahya el-Belâzûrî, *Fütühu'l-büldân* (trc. Mustafa Fayda), Ankara 2002, s. 272; Taberî, *Târih*, VIII, 136; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 55.
- (2) Theophanes, *The Chronicle* (Mango-Scott), s. 623.
- (3) Taberî, *Târih*, VIII, 129. Ayrıca bk. Theophanes, *The Chronicle* (Mango-Scott), s. 622; Halife b. Hayyât, *et-Târih*, s. 348; Ya'kûbî, *Târih*, II, 282; İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam*, VIII, 237; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 46.
- (4) Taberî, *Târih*, VIII, 129. Ayrıca bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam*, VIII, 237; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 46.
- (5) Halep'in yaklaşık 38 km. kuzeyinde bulunan Dâbık için bk. R. Hartmann, "Dâbık", *İA*, III (İstanbul 1993), 446; Feridun Emecen, "Mercidâbık Muharebesi", *DİA*, XXIX (İstanbul 2004), s.174.
- (6) Taberî, *Târih*, VIII, 136; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 55. Ancak her iki müellif de aynı sene içerisinde Gamr b. Abbâs'ın deniz yoluyla sefere çıktığını zikretmektedirler (Taberî, *Târih*, VIII, 140; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 55. Ayrıca bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam*, VIII, 237).

IV. Leon, bu saldırı için Thrakesion Theması⁽¹⁾ strategosu⁽²⁾ Michael Lachanodrakon komutasında yüz bin kişilik bir ordu hazırlamıştır. Anatolikon Theması'ndan⁽³⁾ Artabasdos, Bukellarion Theması'ndan⁽⁴⁾ Tatzates (Tachat), Obsikion Theması'ndan⁽⁵⁾ Karisterotzes ve Mousoulakios'un oğlu Gregory de bu orduya katılan komutanlar arasındadır.⁽⁶⁾ Halife b. Hayyât (ö. 240/854-855) ve Belâzürî'ye (ö. 279/892-893) göre Abbâsî topraklarına Hades geçidinden giriş yapan Bizans ordusu Maraş ovasındaki birçok yeri yakıp yıktıktan ve halktan pek çoğunu esir aldıktan sonra Maraş'ı kuşatma altına almıştır. Muhtemelen Halife b. Hayyât'ın Bizans ordusunun Hades geçidinden geçtikten sonra Maraş'a ulaşmadan önce yakıp yıktığını ve birçok esir ele geçirdiğini bildirdiği Akabe Haretnâ ve Karyetü Anzerân isimli yerler Maraş ovasında yer alıyor olmalıdır. Bu sırada Maraş şehrinin idaresinden sorumlu olan Halife Mehdî'nin amcası İsa b. Ali'nin yaptığı başarılı savunma sebebiyle şehre girmeye muvaffak olamayan Bizans ordusu taktik icabı geri çekilmiştir. Bunun üzerine Halife b. Hayyât'tan öğrendiğimiz kadarıyla İsa b. Ali, Sâlim el-Bernesî komutasındaki orduyu Bizans ordusunu takiple görevlendirmiştir. Ancak daha sonra bu orduyu mağlup ederek geriye dönen Bizans ordusu, Maraş'ı yeniden muhasara altına almıştır. Bir müddet sonra Maraş üzerindeki kuşatmayı kaldıran Michael komutasındaki Bizans ordusu, Ceyhan'a hareket etmiştir. Bu sırada Dâbık'ta karargâh kurmuş bulunan Sümâme b. Velîd

- (1) Batı Anadolu'yu kapsayan Thrakesion (Thrakesian) Theması hakkında bilgi için bk. Cüneyt Güneş, *Bizans Anadolu'su'nda Askerî ve İdarî Bir Sistem Thema Sistemi*, Ankara 2021, s. 186-205; Clive F. W. Foss, "Thrakesion", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, III (New York 1991), s. 2080; John Haldon, *Bizans Tarihi Atlası* (trc. Ali Özdamar), İstanbul 2007, s. 117, 121.
- (2) Thema bölgelerini idarî ve askerî olarak yöneten kişiye verilen ünvanıdır. Bilgi için bk. Güneş, *Thema Sistemi*, s. 76-91; Kazhdan, "Strategos", s. 1964; John H. Rosser, *Historical Dictionary of Byzantium*, (USA 2011), s. 92; Iain G. Spence, *Historical Dictionary of Ancient Greek Warfare*, ABD 2002, s.335-336.
- (3) Orta Anadolu topraklarını kapsayan Anatolikon Theması hakkında bilgi için bk. Güneş, *Thema Sistemi*, s. 138-163; Foss, "Anatolikon", s. 89-90; Haldon, *Bizans Tarihi Atlası*, s. 117, 121.
- (4) Obsikion Theması bölünerek oluşturulan Boukellarion Theması'nın merkezi Ankara'dır. Bilgi için bk. Güneş, *Thema Sistemi*, s. 235-247; Foss, "Boukellarion", s. I, 316-317.
- (5) Batı Karadeniz ve Marmara denizinin güneyi ile Ege bölgesinin kuzeyinde kalan toprakları kapsayan Obsikion Theması hakkında bilgi için bk. Güneş, *Thema Sistemi*, s. 164-185; Foss, "Opsikion", s. 1528-1529; Haldon, *Bizans Tarihi Atlası*, s. 117, 121.
- (6) Theophanes, *The Chronicle* (Mango-Scott), s. 623.

el-Absî Bizans ordusunun saldırısından haberdar olunca, Halife b. Hayyât'ın bildirdiğine göre Mülâle b. Hikme komutasındaki bir orduyu harekete geçirmiştir. Neticede iki ordu arasında cereyan eden savaşta kaçarak kurtulanlar hariç Mülâle ve beraberindeki askerlerin tamamı öldürülmüştür.⁽¹⁾ Belâzürî'nin farklı bir yerde yapmış olduğu dolaylı anlatımdan anlaşıldığı kadarıyla Michael komutasındaki Bizans ordusu, Hades şehrini yerle bir ettikten sonra Abbâsî topraklarından ayrılmıştır.⁽²⁾

IV. Leon'un 161 (777-778) yılında Maraş ve Ceyhan'a gerçekleştirdiği saldırı babası V. Konstantinos'un 133 (751) yılında Malatya ve Erzurum'a düzenlediği saldırıdan sonra Abbâsîler'in maruz kaldığı ikinci büyük saldırı olmuştur. Kuşkusuz uzun zamandan beri mücadele edilen Bulgarların prensi Telerig'in, IV. Leon'un tahta oturmasının ardından itaatini bildirmesiyle batı cephesinin geçici de olsa istikrara kavuşmuş olması onun böylesine büyük bir saldırı tertip edebilmesine fırsat tanımıştır.⁽³⁾ Bu saldırıyla doğu cephesinde Abbâsîlere karşı önemli bir başarı elde etmiş olan IV. Leon, İstanbul'daki sarayında düzenlediği bir törenle bu galibiyeti sağlayan komutanları ödüllendirmeyi ihmal etmemiştir. Ayrıca kendinden önceki Bizans krallarının yaptığı gibi bu seferde ele geçirilen esirleri Trakya bölgesine yerleştirerek devletin batı cephesinin daha da güçlenmesini sağlamıştır.⁽⁴⁾

Olaya Abbâsîler açısından bakıldığında ise karşı tarafta yaşanan gelişmeleri iyi takip edemedikleri ve bundan dolayı beklentinin ötesindeki büyük Bizans ordusu karşısında hazırlıksız yakalandıkları anlaşılmaktadır.⁽⁵⁾ Ancak kaynakların bildirdiğine göre Halife Mehdî'nin büyük bir üzüntü yaşamasına⁽⁶⁾ sebep olan bu ani saldırı, onun bu zamana kadar devam eden mücadelenin seyrini değiştirecek bir karar almasına sebep olmuştur.

(1) Karşılaştırmalı olarak bk. Theophanes, *The Chronicle* (Mango-Scott), s. 623; Halife b. Hayyât, *el-Târîh*, s. 354-355; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 272; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 55.

(2) Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 273. Ayrıca bk. Ya'kûbî, *Târîh*, II, 277.

(3) Panos Sophoulis, *Byzantium and Bulgaria 775-831*, Leiden 2012, s. 148-149; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 157.

(4) Theophanes, *The Chronicle* (Mango-Scott), s. 623.

(5) Bk. Ghewond, *Ghewond's History*, s. 37; Taberî, *Târîh*, VIII, 136.

(6) Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 272. Ayrıca bk. Theophanes, *The Chronicle* (Mango-Scott), s. 624.

Kuvvetle muhtemel bu saldırıyla birlikte Anadolu ve Suriye cephesinin büyük bir tehdit altında olduğunu daha yakından fark eden Halife Mehdî, vakit kaybetmeden Emevîler döneminde olduğu gibi Anadolu'nun bir ucundan diğer ucuna uzanan daha büyük seferler başlatmıştır.

2. Anadolu'nun Kuzeyine ve Batısına Düzenlenen Büyük Seferler

İlk büyük sefer 162 (778-779) yılında düzenlenmiştir. Bu yılda Anadolu topraklarına iki ayrı koldan giren Abbâsî ordusu batı ve kuzey yönlerinde ilerlemiştir. Batıya düzenlenen sefer Horasan, Musul, Şam birlikleri ve Yemen yardımcı kuvvetleri ile Irak ve Hicaz gönüllülerinden oluşan Hasan b. Kahtabe komutasındaki büyük bir ordu⁽¹⁾ tarafından gerçekleştirilmiştir.⁽²⁾ Muhaddis Mendel el-Anezî el-Kûfî ve Mu'temir b. Süleyman el-Basrî de (ö. 187/803) bu sefere katılanlar arasındadır.⁽³⁾ Ordunun kadırlık görevi ve ele geçirilen ganimetin sorumluluğu Hafs b. Âmir es-Sülemî'ye verilmiştir.⁽⁴⁾ Bu sefer esnasında Bizans topraklarına Hades geçidinden giriş yapılmıştır.⁽⁵⁾ Hamme Ezrûliye'ye (Eskişehir, Dorylaion)⁽⁶⁾ kadar ilerleyen Hasan b. Kahtabe komutasındaki Abbâsî ordusu herhangi bir kale ele geçirmeksizin Bizans topraklarında büyük bir yıkım ve tahribat gerçekleştirmiştir. Bu ilerleyiş esnasında herhangi bir direnişle karşılaşılmamıştır.⁽⁷⁾

Bu sefer hakkında daha ayrıntılı bilgi veren Theophanes'e göre Bizans İmparatoru IV. Leon, bölgedeki *strategos*una Abbâsî ordusuyla herhangi bir meydan savaşına girilmemesi, ancak

(1) Muahhar İslâm tarihçileri, bu orduda gönüllülerden başka seksen bin ücretli askerinin bulunduğunu kaydetmektedirler. Bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 256-257; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 58; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 138. Krş. Taberî, *Târîh*, VIII, 142.

(2) Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 241. Krş. Theophanes, *The Chronicle* (Mango-Scott), s. 624.

(3) Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 273.

(4) Taberî, *Târîh*, VIII, 142. Ayrıca bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 256-257; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 58; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 138.

(5) Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 273.

(6) Bilgi için bk. Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV)*, (trc. A. Pekman) İstanbul 2000, 81; Besim Darkot, "Eskişehir", *İA*, IV (İstanbul 1993), s. 384; Yusuf Oğuzoğlu-Feridun Emecen, "Eskişehir", *DİA*, XI (İstanbul 1995), s. 398; Taberî, *al-Mansûr and al-Mahâdî*, XXIX, 206, dn. 665.

(7) Taberî, *Târîh*, VIII, 142. Ayrıca bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 256-257; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 58; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 138.

güvenliği sağlamak için her bir kaleye askerî birlikler yerleştirilmesi talimatı vermiştir. Bunun yanı sıra yüksek rütbeli komutanlar atadığı her bir kaleye üçer bin seçkin asker yerleştirmiştir. Ayrıca düşmana ait atların otlamasını engellemek için meraların yakılmasını emretmiştir. Onun almış olduğu tedbirler neticesinde Eskişehir'i on beş gün muhasara eden Abbâsî ordusunda yiyecek sıkıntısı baş göstermiş ve atlar ölmeye başlamıştır. Bunun üzerine kuşatmayı kaldıran Abbâsî ordusu dönüş yolunda Amorion'u (Afyonkarahisar-Emirdağ)⁽¹⁾ muhasara etmiştir. Ancak bu kalenin çok sağlam oluşu ve iyi korunması sebebiyle herhangi bir başarı gösterememiş ve bir gün muhasara ettikten sonra kuşatmayı kaldırarak Bizans topraklarından ayrılmıştır.⁽²⁾

162 (778-779) yılında Anadolu'nun kuzey istikametine düzenlenen sefer Yezîd b. Üseyd es-Sülemî komutasında gerçekleştirilmiştir. Taberî, Kâlfkalâ (Erzurum) kapısından yaz seferine çıkan Yezîd b. Üseyd es-Sülemî komutasındaki ordunun bu sefer esnasında üç kale ele geçirdiğini, birçok ganimet ve esir alarak geriye döndüğünü belirtmektedir.⁽³⁾ Ghewond'in anlatımından Anadolu'nun kuzeyine düzenlenen bu seferin batıya düzenlenen seferle eş zamanlı gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Yine onun verdiği bilgilerden Taberî rivayetinde ismi zikredilmeyen üç kalenin hangi bölgede bulunduğunu ve isimlerini öğrenmek de mümkündür. Ordusuyla birlikte Pontus bölgesine⁽⁴⁾ ilerleyen Yezîd b. Üseyd, bu bölgede yer alan Koloneia (Şebinkarahisar),⁽⁵⁾ ve bugünkü yerini belirleyemediğimiz Govat'ı ve Kastighon kalelerini muhasara etmiştir.⁽⁶⁾

- (1) Amorion veya Ammûriye, Afyonkarahisar iline bağlı Emirdağ (Aziziye) ilçesinin 12 km kadar doğusunda yer alan Hamzahacılı ve Hisar köylerinin yakınında bulunmaktadır. Bu kale bugün halk arasında Hergan Kale olarak bilinmektedir. Daha fazla bilgi için bk. Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, bk. Index; Canard, "Ammûriya", *EP*, I (Leiden 1986), s. 449; Taberî, *The History of al-Tabari=The Caliphate of al-Mu'tasim* (trc. C. E. Bosworth), Albany 1991, XXXIII, 97, dn. 277.
- (2) Theophanes, *The Chronicle* (Mango-Scott), s. 624. Afyon muhasarası için ayrıca bk. Ghewond, *Ghewond's History*, s. 38; Halîfe b. Hayyât, *et-Târîh*, s. 355.
- (3) Taberî, *Târîh*, VIII, 143. Ayrıca bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 257; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 58; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 138.
- (4) Foss, "Pontos", s. 1697; William J. Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia: with some account of their antiquities and geology*, I-II, Londra 1842, bk. Index.
- (5) Bilgi için bk. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, s. 58-59, 295; Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 150 dn. 6, 213; Foss, "Koloneia", s. 1138; Darkot, "Karahisar", *İA*, VI (İstanbul 1993), s. 280.
- (6) Ghewond, *Ghewond's History*, s. 38.

Görünen o ki Halife Mehdî, 162 (778-779) yılında sevk ettiği iki büyük ordu ile Bizans'ın bir önceki yıl gerçekleştirdiği saldırıya etkili ve başarılı bir cevap vermiştir. Bunun da ötesinde Abbâsî ordusu, Emevîler döneminde 122 (740) yılında Afyon'da alınan yenilgiden bu yana ilk defa batı istikametinde bu kadar ilerleyebilmiş ve Eskişehir ile Afyon'u kuşatma altına alabilmiştir. Buna karşılık Abbâsî ordusunu sadece takiple yetinen Kral IV. Leon bu etkili seferler karşısında pek fazla bir varlık gösterememiştir.

162 (778-779) yılındaki başarıyla yetinmeyen ve Anadolu'daki mücadelede ele geçirdiği üstünlüğü daha da pekiştirmeyi hedefleyen Halife Mehdî, 163 (779-780) yılında muhtemelen bir önceki seneden daha büyük bir orduyu⁽¹⁾ oğlu Hârûnürreşîd (170-193/786-809) komutasında Anadolu topraklarına sevk etmiştir. Taberî'nin vermiş olduğu bilgiye göre öncelikle bu sefer için Horasan başta olmak üzere tüm bölgelerden asker göndermelerini isteyen Halife Mehdî, ardından ordunun toplanması ve gerekli hazırlıkların yapılması için Bağdat'ın yakınındaki Beredân'da karargâh kurarak burada iki ay kalmıştır. Bu sırada Cemâziyela-hîr ayının sonunda (11 Mart 780) vefat eden İsa b. Ali'nin defni için Bağdat'a dönen Halife Mehdî, oğlu Musa'yı (Hâdî) yerine vekil bırakarak ertesi gün yeniden Beredân'a gelmiştir. Buradan beraberindeki orduyla birlikte hareket eden Halife Mehdî, Tarîku'l-Mevsil yolunu kullanarak Musul üzerinden Cezîre bölgesine ulaşmıştır. Ardından Halep'e oradan da Dâbık'a geçmiştir. Daha sonra Ceyhan nehrine kadar gelen ve burada Mehdiyye⁽²⁾ ismi verilen yerden oğlu Hârûnürreşîd ile beraberindeki orduyu uğurlayan Halife Mehdî, ardından Beytûlmakdis'e geçmiştir.⁽³⁾ İsa b. Ali'nin vefat tarihi üzerinden hesaplama yapıldığında Cemâziyelevvel ayının başında (13 Ocak 780) Beredân'da kamp kuran Halife Mehdî'nin Recep ayının başında (12 Mart 780) buradan ayrıldığını tespit etmek mümkündür.

(1) Theophanes, *The Chronicle* (Mango-Scott), s. 624.

(2) Mehdiyye, Belâzürî'nin verdiği bilgiye göre Bizans ordusunun 161 yılında düzenlediği saldırı esnasında yıkılan Hades şehridir. Bk. Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 273.

(3) Taberî, *Târîh*, VIII, 144, 147-148.

Taberî'nin anlatımına göre 163 (779-780) yılındaki sefer komutanı Hârûnürreşîd bu seferden kısa bir önce veliaht tayin edilmişti. Hasan b. Kahtabe, Hâcib Rebi' b. Yunus, Halid b. Bermek ve üç oğlu Hasan, Süleyman ile Yahya bu sefere katılan dönemin önde gelen komutanlarından ve devlet adamlarındandı. Bunlardan Hârûnürreşîd'in özel ve askerî işlerinden sorumlu olan Yahya b. Halid, aynı zamanda ordunun kâtiplik ve nafaka işlerinden mesuldü. Ordusuyla birlikte Anadolu topraklarında ilerleyen Hârûnürreşîd'in bu sefer esnasında birçok kaleyi ele geçirdiği ve nihayet Semâlû kalesini⁽¹⁾ kuşattığı kaydedilmektedir. Otuz sekiz gün süren muhasaranın sonunda öldürülmemeleri, buldukları yerden sürülmemeleri ve birbirlerinden ayrılmamaları şartlarının⁽²⁾ kabul edilmesi üzerine kale halkı teslim olmuştur. Oldukça zorlu geçen bu muhasara sonrasında büyük bir fetih gerçekleştiren Hârûnürreşîd de ordusuyla birlikte geriye dönmüştür.⁽³⁾

Bu sefer hakkında daha ayrıntılı bilgiler veren Theophanes'in anlatımına göre ise öncelikle Armeniakon Theması'na⁽⁴⁾ ait topraklarda ilerleyen Abbâsî ordusu, bu bölgedeki bazı kaleleri ele geçirmiştir. Ardından bütün yaz boyunca Armeniakon Theması ile Bukellarion Theması arasında sınır teşkil eden Semâlû (Semalouos) kalesini⁽⁵⁾ muhasara etmiştir. Nihayet Eylül (26 Zilhicce 163-25 Muharrem 164) ayında silah bırakmaları şartıyla kale teslim alınmış ve böylece bu sefer sona ermiştir. Yine aynı kaynakta aktarılanlara göre Hârûnürreşîd, Semâlû kalesini kuşatmadan önce Sümâme b. Velîd el-Absî komutasındaki elli bin

- (1) Bugün Cemele ismi ile anılan Semâlû (Semalouos) kalesi, Kayseri-Ankara arasında Kırşehir'in 16 kilometre kuzeybatısında yer almaktadır. Geniş bilgi için bk. Theophanes, *The Chronicle* (Mango-Scott), s. 625 dn. 10.
- (2) Belâzürî'nin kaydettiklerinden bu anlaşmada sadece on aileye eman verildiği anlaşılmaktadır. Bu on aile Bağdat'ın Şemânâsiye kapısına yerleştirilmiş ve burası onlara nispetle Semâlû olarak isimlendirilmiştir. Bu on aile dışında kalanlar ise esir olarak satılmışlardır. Bilgi için bk. Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 244-245.
- (3) Taberî, *Târîh*, VIII, 145, 146-148. Ayrıca bk. İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazan*, VIII, 263-264; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VI, 60-61; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 149-150.
- (4) Anadolu'nun kuzeyinde yer alan Armeniakon Theması hakkında bilgi için bk. Güneş, *Thema Sistemi*, s. 109-137; Foss, "Armeniakon", s. 177; Haldon, *Bizans Tarihi Atlası*, s. 117, 121.
- (5) Brooks, "Byzantines and Arabs in the Time of the Early Abbasids", *The English Historical Review*, XV (1900), s. 736 dn. 69. Semâlû kalesini, Theophanes (*The Chronicle* [Mango-Scott], s. 625) Armeniakon Theması içerisinde zikrederken, İbn Hurdâzbih (*el-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 108) Bukellarion Theması içerisinde kaydetmektedir.

kişilik bir orduyu Anadolu'nun batısına göndermiştir. Bu sefer esnasında söz konusu orduya ait küçük bir müfreze ile Michael Lachanodrakon komutasındaki Bizans ordusu karşılaşmış ve iki taraf arasında gerçekleşen çarpışmada Sümâme'nin kardeşi öldürülmüştür.⁽¹⁾ Bu seferin 164 (780-781) yılının ilk aylarında sona erdiği dikkate alındığında Michel ve Bar Hebraeus'un aynı yılda zikrettikleri batı seferiyle, Sümâme b. Velîd el-Absî komutasında gerçekleşen seferden bahsediyor olmaları kuvvetle muhtemeldir. Nitekim bu iki müellifin kaydettiğine göre Hicrî 164 (780-781) yılına tekabül eden 1092 yılında Araplar, Efes'ten esir olarak ele geçirdikleri yedi bin kişiyi alıp götürmüşlerdir. Bu esnada dört bin kadar da Arap ölmüştür.⁽²⁾

Taberî ve Theophanes'in zikretmiş oldukları başlangıç ve bitiş tarihleri dikkate alındığında söz konusu seferin yaklaşık sekiz ay sürdüğünü, Beredân'da geçirilen iki aylık kamp süresi de dâhil edildiğinde on aylık bir zaman dilimini kapsadığını söylemek mümkündür. Bu sefer esnasında Hârûnürreşîd komutasındaki ana ordu Armeniakon ve Bukellarion Themaları'na ait topraklarda; Sümâme b. Velîd el-Absî komutasındaki ordu ise Anatolikon ve Thrakesion Theması'na ait topraklarda faaliyet göstermiştir. Bunun sonucunda Semâlû kalesi fethedilirken çok sayıda esir de ele geçirilmiştir. Yine Sümâme b. Velîd el-Absî komutasındaki ordunun ulaştığı yer itibariyle bakıldığında Efes'in, şimdiye kadar düzenlenen seferlerde Abbâsî ordusunun ulaştığı en uç noktayı teşkil ettiğinin altını çizmek gerekir. Buna karşılık Anadolu'nun bir ucundan diğer ucuna uzanan bu büyük sefer sırasında küçük bir çatışma dışında Bizans ordusunun herhangi bir varlık göstermediğini de belirtmek gerekir. Netice itibariyle Halife Mehdî, 162 ve 163 yıllarında düzenlediği iki büyük sefer ile Anadolu'da sürdürülen mücadelede Bizans'a karşı büyük bir üstünlük sağlamayı başarmıştır.

Dördüncü İstanbul seferi öncesindeki son sefer 164 (780-781) yılında Abdülkebîr b. Abdülhamîd komutasındaki ordu

(1) Theophanes, *The Chronicle* (Mango-Scott), s. 625.

(2) Michel Le Syrien, *Chronique de Michel le Syrien* (nşr. ve trc. J. B. Chabot), I-III, Paris 1899-1905, III, 2; Bar Hebraeus, Gregory Ebu'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihî* (trc. Ömer Rıza Doğrul), I-II, Ankara 1987, I, 204.

tarafından düzenlenmiştir.⁽¹⁾ Ancak bu sefer Halife Mehdî'nin önceki yıllarda elde etmiş olduğu başarıya gölge düşürecek beklenmedik bir başarısızlıkla sona ermiştir. Taberî'ye göre Hades geçidinden Bizans topraklarına giriş yapan Abdülkebîr b. Abdülhamîd komutasındaki Abbâsî ordusu Anadolu topraklarında ilerlerken aralarında Tâzâz'ın da (Tachat) bulunduğu Michael komutasındaki doksan bin kişilik büyük bir Bizans ordusuyla karşılaşmıştır. Beklenmedik bu büyük ordu karşısında korkuya kapılan ordu komutanı Abdülkebîr savaşımadan geriye dönmüştür. Daha sonra bu olup bitenleri öğrenen Halife Mehdî onun boynunu vurmak istemiş, ancak bazı kimselerin araya girmesiyle onu hapsetmekle yetinmiştir.⁽²⁾

Theophanes'in aktardıklarından bu sefer esnasında yaşananların arka planını öğrenmek mümkündür. 163 yılında düzenlenen yaz seferi 164 yılının ilk ayı olan Eylül ayında sona ererken, aynı ay içerisinde Bizans Kralı IV. Leon ölmüştür (8 Eylül 780). Onun yerine tahta oturan oğlu VI. Konstantinos'un (780-797) henüz on yaşında olması sebebiyle annesi İrene (müstakil saltanatı 797-802) devletin idaresini eline almıştır. Bununla birlikte o, oğlunu ve kendisini tahttan indirerek Nikephoros'u kral yapmak isteyen bir isyanla karşı karşıya kalmıştır. Önde gelen devlet adamlarının ve tasvir kırıcıların (ikonoklast)⁽³⁾ desteklediği bu isyan kısa sürede bastırılmıştır. Ancak Kraliçe İrene'nin, kocasının aksine devlette elli yıldır yerleşmiş olan tasvir kırma hareketine karşı izlediği düşmanca politikayı sürdürmesi Anadolu themalarında onun iktidarını istemeyen muhalefetin daha da artmasına neden olmuştur.⁽⁴⁾ Bunun üzerine Kraliçe İrene hem

(1) Theophanes, *The Chronicle* (Mango-Scott), s. 627; Halife b. Hayyât, *et-Târîh*, s. 356; Taberî, *Târîh*, VIII, 150; Ebû Zekeriyya Yezîd b. Muhammed b. İyâs b. el-Kâsım el-Ezdî *Târîhu'l-Mevsil* (nşr. Ali Hubeybe), Kahire 1967, s. 245; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 270; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VI, 63; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 150. Ayrıca bk. Elias Nisibis, *Eliæ Metropolitanæ Nisibeni Opus Chronologicum I* (ed. E. W. Brooks), Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Scriptorum Syri 23, Paris 1910, s. 184.

(2) Taberî, *Târîh*, VIII, 150.

(3) İkon kırma anlayışı veya diğer bir ifadeyle tasvir kırıcılık, dinî resimlerin kutsallığına ve onlara ibadete karşı çıkan hareket veya mücadelenin adıdır. Geniş bilgi için bk. Avcı, *İslâm Bizans İlişkileri*, İstanbul 2003, s. 151-163.

(4) Theophanes, *The Chronicle* (Mango-Scott), s. 625-627, (Harry Turtledove), s. 140 dn 262; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 164-165; James A. Arvites, "Eirene'nin Saltanatı Döneminde Bizans Anadolu'sunun Savunması", *Tarih Dergisi* (trc. Murat Keçiş-Cüneyt Güneş),

kendisine muhalefet eden Anadolu themalarındaki orduyu meşgul etmek hem de Abbâsî ordusunun Anadolu topraklarına giriş yaptığı dağ geçitlerini emniyet altına almak için 781 yılı Haziran (Şevvâl-Zilkâde 164) ayında Anadolu themalarından oluşan büyük bir orduyu yakın adamlarından John komutasında ülkenin doğusuna göndermiştir. Bu ordu Halife Mehdî'nin Abdülkebîr komutasında sevk etmiş olduğu orduyla muhtemelen Toros dağlarına doğru uzanan geçitlerden birisi olan Melon⁽¹⁾ adı verilen yerde karşılaşmıştır. İki taraf arasında gerçekleşen savaşta yenilen Abbâsî ordusu büyük zayıatlar vererek geriye dönmüştür.⁽²⁾

Abbâsî ordusunun 164 yılında düzenlemiş olduğu sefer sonrasında Halife Mehdî büyük bir hayal kırıklığı yaşarken, Kraliçe İrene aynı anda iki hedefine birden ulaşmıştır. Bir taraftan kendisine karşı oluşan iç muhalefeti pasifize ederken, bir taraftan da son yıllarda art arda Anadolu'ya büyük seferler düzenleyen Abbâsî ordusunu durdurmayı başarmıştır. Ancak onun bir sonraki yıl, Abbâsîlerle vergi ödeme dâhil oldukça ağır şartlar içeren bir anlaşma imzalaması elde etmiş olduğu bu başarıyı tamamen gölgede bırakmıştır.

3. Dördüncü İstanbul Seferi ve Bizans İmparatorluğu'nun Vergiye Bağlanması

164 (781) yılında başarısızlıkla sonuçlanan sefer Halife Mehdî'nin 165 (781-782) yılında doğrudan Bizans'ın merkezi İstanbul'u hedef alan çok daha büyük bir sefer düzenlemesine sebep olmuştur. Belki de bundan daha etkili olan sebep ise kocası IV. Leon'un ölümünden sonra küçük yaştaki oğlu adına devleti idare eden Kraliçe İrene'nin içeride iktidarda kalma mücadelesi veriyor olmasıydı. Horasan, Suriye ve Mezopotamya birliklerinden oluşan⁽³⁾ ordunun başına oğlu Hârûnürreşîd'i komutan tayin eden Halife Mehdî, Hâcib Rebi' b. Yunus'u da

sayı 64 (2016/2), İstanbul 2016, s. 129-130.

- (1) Toros dağlarına doğru uzanan geçitlerden birisi veya yakınında bir mevki olduğu tahmin edilmektedir. Bk. Arvites, "Eirene'nin Saltanatı" s. 130.
- (2) Theophanes, *The Chronicle* (Mango-Scott), s. 625-627, (Harry Turtledove), s. 140 dn 262; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 164-165; Arvites, "Eirene'nin Saltanatı" s. 129-130.
- (3) Theophanes, *The Chronicle* (Mango-Scott), s. 628-629.

onun yanında görevlendirmiştir.⁽¹⁾ *Kitâbü'l-'Uyûn* isimli eserde bu sefer için önceki seferlerde benzeri görülmemiş büyüklükte bir ordu hazırlandığı kaydedilmektedir.⁽²⁾

Taberî 95.793 askerin bu sefere katıldığını ve bu askerlerin masrafını karşılamak için Hârûnürreşid'in 194.450 dinar ve 21.414.800 dirhem tutarındaki bir parayı yanında götürdüğünü zikretmektedir.⁽³⁾ Bu küsuratlı rakamlar onun bu bilgileri devlet arşivindeki resmî kayıtları gören bir râviden aldığı izlenimini vermektedir. Bununla birlikte ordudaki asker sayısını gösteren rakam kuvvetle muhtemel ücretli asker sayısına işaret ediyor olmalıdır. Nitekim Makdisî (ö. 355/966'dan sonra), gönüllü ve diğer gruplar dışındaki ücretli asker sayısını yüz bin olarak zikretmektedir.⁽⁴⁾ Dolayısıyla gönüllü askerler dâhil edildiğinde zikredilen rakamın bir buçuk belki de iki katı askerin bu sefere katıldığını düşünmek mümkündür.

Taberî'de yer alan rivayete göre 18 Cemâziyelahîr 165 (7 Şubat 782) tarihinde Anadolu topraklarına hareket eden Abbâsî ordusunun ilk ele geçirdiği yer Kapadokya bölgesinde bulunan Mâcide⁽⁵⁾ kalesi olmuştur.⁽⁶⁾ Daha sonra yoluna devam eden Abbâsî ordusu, Kont Niketas komutasındaki Bizans ordusuyla karşılaşmıştır. Abbâsî komutanı Yezîd b. Mezyed ile Kont Niketas arasındaki teke tek mübarezeden sonra başlayan savaşı kazanan Abbâsî ordusu Bizans ordusunun bütün mal varlıklarını ele

(1) Taberî, *Târîh*, VIII, 152. Ayrıca bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 277; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 66.

(2) *Kitâbü'l-'Uyûn ve'l-hadâik fî ahbâri'l-hakâik* (nşr. M. J. De Goeje), Brill 1869, III, 279.

(3) Taberî, *Târîh*, VIII, 152. Karşılaştırmalı olarak bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 277; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 66; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 150; İbn Haldûn, *el-'İber*, III, 268.

(4) Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *Kitâbü'l-Bed' ve'l-târîh* (nşr. Cl. Huart), I-VI, Bağdat, ts., VI, 96. Ayrıca bk. Abdurrahman b. Muhammed b. Haldûn, *Kitâbü'l-'İber ve dîvânü'l-mübtede ve'l-haber fî eyyâmi'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men 'âsarâhüm min zev'i's-sultânî'l-ekber* (nşr. Halil Şehhâde), I-VIII, Beyrut 2001, III, 268.

(5) Bugünkü yeri tam olarak tespit edilemeyen Mâcide kalesini, İslâm coğrafyacıları Kapadokya bölgesindeki yer altı mağaraları olarak bilinen Metâmîr kaleleri arasında zikretmektedirler. Bilgi için bk. İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 108; Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İsrâf*, Beyrut 1981, s. 167; Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 42, 43, 44. Bunlardan Mes'ûdî, bu kalenin Lülü'e (Ulukışla) kalesine yirmi mil uzaklıkta bulunduğunu bildirmektedir (*et-Tenbih ve'l-İsrâf*, s. 167). Bu bilgilere uygun olarak Haldon ve Kennedy Mâcide kalesini Niğde ili sınırları içerisinde kabul etmektedirler ("The Arab-Byzantine Frontier in the Eighth and Ninth Centuries: Military Organisation and Society in the Borderlands", *Arab-Byzantine Relations in Early Islamic Times* (ed. Michael Bonner), Burlington 2004, s. 158).

(6) Taberî, *Târîh*, VIII, 152.

geçirmiştir. Söz konusu rivayetten anlaşıldığı kadarıyla Abbâsî ordusu bundan sonra iki kola ayrılmıştır. Yezîd b. Mezyed komutasındaki ordu Nikomedia'da (İzmit)⁽¹⁾ bulunan Domestikos⁽²⁾ üzerine yürürken; Hârûnürreşîd komutasındaki Abbâsî ordusu ise İstanbul'a gitmek için yoluna devam etmiş ve Halîcû'l-Bahr'a (Marmara denizine) kadar ulaşmıştır.⁽³⁾

Theophanes'in daha geniş anlatımına göre Hârûnürreşîd ordusunu üç kola ayırmıştır. Beraberindeki orduyla birlikte Anadolu topraklarında ilerleyen Hârûnürreşîd Marmara denizi kenarında bulunan Chrysopolis'e (Üsküdar)⁽⁴⁾ kadar ulaşmıştır. Bounousos (Rebi' b. Yûnus) komutasındaki orduyu ise arkasını sağlama alması ve Nakoleia'yı (Seyitgazi)⁽⁵⁾ kuşatması için sevk etmiştir. Bourriche (Bermekî) komutasındaki otuz bin kişilik diğer bir orduyu ise Asya'ya (Batı Anadolu) göndermiştir.⁽⁶⁾ Bermekî komutasındaki Abbâsî ordusu, Thrakesion Theması topraklarında Darenos adı verilen yerde Michael Lachanodrakon komutasındaki Bizans ordusuyla karşı karşıya gelmiştir. Abbâsî ordusunun galibiyetiyle sonuçlanan bu savaşta on beş bin Bizans askeri öldürülmüştür.⁽⁷⁾ Öte yandan Kraliçe İrene, Abbâsî ordusunu durdurmak için Domestikos Antony komutasında bir ordu sevk etmiştir. Bu ordu, Bane'yi (Sapanca)⁽⁸⁾ ele geçirerek Arapları durdurmayı başarmıştır.⁽⁹⁾

Yukarıda zikretmiş olduğumuz iki anlatımda bazı farklılıklar mevcutsa da söz konusu seferin seyrini ana hatlarıyla tespit etmek mümkündür. Seferin başlangıç safhası hakkında bilgi veren Taberî'nin anlatımına göre Hârûnürreşîd komutasındaki Abbâsî

- (1) Hakkında bk. Besim Darkot, "İzmit", *İA*, VI (İstanbul 1993), s. 1251-1256; Foss, "Nikomedia", s. 1483-1484.
- (2) Bk. Brubaker-Haldon, *Byzantium in the Iconoclast Era c. 680-850: A History*, s. 610-611, 613-614; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 233; Kazhdan, "Domestikos", s. 646.
- (3) Taberî, *Târîh*, VIII, 152; *al-Mansûr and al-Mahdî*, XXIX, 220-221. Ayrıca bk. İbnü'l-Cevzi, *el-Müntazam*, VIII, 277; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 66; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 150; İbn Haldûn, *el-İber*, III, 268.
- (4) Chrysopolis hakkında bk. Rosser, *Historical Dictionary of Byzantium*, s.113; Kazhdan, "Chrysopolis", s. 455.
- (5) Bk. *Barrington Atlas*, II, 962.
- (6) Theophanes, *The Chronicle* (Mango-Scott), s. 628-629.
- (7) Theophanes, *The Chronicle* (Mango-Scott), s. 628-629;
- (8) *Barrington Atlas*, II, 787.
- (9) Theophanes, *The Chronicle* (Mango-Scott), s. 629. Ayrıca bk. Michel, *Chronique*, III, 2.

ordusu, Bizans idaresindeki Anadolu topraklarına girmesinin ardından öncelikle Kapadokya bölgesindeki Mâcide kalesini fetih etmiştir. Sonrasında Obsikion Theması'na ait topraklarda karşı karşıya geldiği Kont Niketas komutasındaki Bizans ordusunu mağlup etmiştir. Her iki müellifin anlatımına göre bundan sonra Hârûnürreşîd komutasındaki ana ordu doğrudan İstanbul'a yönelmiş ve anlaşıldığı kadarıyla ciddi bir engelle karşılaşmaksızın Marmara denizine kadar ulaşmıştır. Yezîd b. Mezyed komutasındaki ordu ise Domestikos komutasındaki Bizans ordusuyla savaşmak üzere Nikomedia'ya (İzmit) hareket etmiştir. Theophanes'in anlattıklarına göre Hârûnürreşîd Kont Niketasla yapılan savaş sonrasında kendi komutasındaki ana ordunun arkadan saldırıya uğramaması için Anadolu'nun batısına iki ordu sevk etmiştir. Bunlardan Rebî' b. Yûnus komutasındaki ordu Nakoleia'yı (Seyitgazi) kuşatmakla görevlendirilirken; Bermekî komutasındaki otuz bin kişilik diğer bir ordu ise Thrakesion Theması (Batı Anadolu) topraklarına sevk edilmiştir.

Theophanes, Nakoleia'yı (Seyitgazi) kuşatmakla görevlendirilen Rebî' b. Yûnus komutasındaki ordunun faaliyetleri hakkında doğrudan bilgi vermemektedir. Ancak onun daha sonra iki taraf arasında yapılan anlaşmanın ardından Abbâsî ordusunun Nakoleia'yı boşalttığını bildirmesi,⁽¹⁾ burasının Rebî' b. Yûnus tarafından ele geçirildiğini göstermektedir. Öte yandan Batı Anadolu'ya sevk edilen Bermekî komutasındaki Abbâsî ordusu, Thrakesion Theması topraklarında yer alan Darenos mevkiinde Michael Lachanodrakon komutasındaki Bizans ordusunu büyük bir hezimete uğratmıştır. Araştırmacılar savaşın cereyan ettiği Darenos'un günümüzde nereye tekabül ettiği konusunda iki ihtimal üzerinde durmaktadırlar. Bunlardan Darenos kelimesini Barenos şeklinde okuyan Ramsay, burasının Granicus nehri (Biga Çayı)⁽²⁾ olabileceğini iddia etmektedir. Ayrıca Theophanes'in Abbâsî ordusunun Bizans ordusu tarafından kuşatma altına alındığı bildirdiği Banes mevkiinin de aynı muntıkada

(1) Theophanes, *The Chronicle* (Mango-Scott), s. 629.

(2) *Barrington Atlas*, II, 788.

bulunması ihtimalinden hareketle Baris (Gönen)⁽¹⁾ olarak düzeltilmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Bu iki düzeltmeden sonra iki ordu arasındaki savaşın Obsikion Theması topraklarında kalan Barenos nehri üzerindeki Baris'te gerçekleşmiş olabileceği sonucuna ulaşmıştır.⁽²⁾ Ancak onun ulaşmış olduğu bu sonuç, Darenos'un Thrakesion Theması toprakları içerisinde bulunduğunu zikreden Theophanes'in metni ile çelişmektedir.⁽³⁾ Diğer taraftan Theophanes'in metninde onun iddia ettiği gibi Darenos ile Banes'in birbirine yakın iki mevki olduğuna dair bir ipucu da yer almamaktadır. Aksine anlaşıldığı kadarıyla iki ayrı mevkide gerçekleşen iki ayrı savaştan bahsedilmektedir.

Treadgold ise Darenos'un Thrakesion Theması'nın merkezi olan Darioukome olabileceği görüşündedir.⁽⁴⁾ Onun belirlediği Darioukome, bugünkü Manisa ili sınırları içerisinde kalan Hermos (Gediz) vadisinde Çal dağının batısında yer alan Dereköy'e (Yeşilköy) tekabül etmektedir.⁽⁵⁾ Söz konusu seferin seyri takip edildiğinde onun tahminin daha isabetli olduğunu söylemek mümkündür. İstanbul'a ulaşacak askerî yardımların önünü kesmek isteyen Hârûnürreşîd'in bir ordusunu da Bizans'ın bu dönemdeki en önemli askerî güç merkezlerinden birini teşkil eden Thrakesion Theması'nın doğrudan merkezine göndermiş olması kuvvetle muhtemeldir. Ancak kaynaklarda Nakoleia ve Darenos'ta yapılan savaşlarda Abbâsî ordularının galip geldiği belirtilirken, onun bu savaşların sonuçsuz kaldığı ve Arapların geri çekildiği iddiasını⁽⁶⁾ kabul etmek pek mümkün görünmemektedir.

Bizans ordularının Batı cephesinde almış olduğu iki yenilgiye rağmen Kraliçe İrene'nin yapmış olduğu son hamle Hârûnürreşîd komutasında düzenlenen dördüncü İstanbul seferinin seyrinin değişmesine sebep olmuştur. Kuvvetle muhtemel elin-

(1) *Barrington Atlas*, II, 787.

(2) Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, s. 172.

(3) Theophanes, *The Chronicle* (Mango-Scott), s. 629.

(4) Warren Treadgold, *The Byzantine Revival (780-842)*, California 1988, s. 68.

(5) *Barrington Atlas*, II, 845.

(6) Treadgold, *The Byzantine Revival*, s. 68.

de deniz gücü bulunmayan Hârûnürreşîd'in Üsküdar'dan boğazın karşı tarafa geçemeyeceğini dikkate alan Kraliçe İrene, doğrudan onun üzerine yönelmek yerine bu sırada Nikomedia'da (İzmit) bulunan Domestikos Antony kumandasındaki bir orduyu Hârûnürreşîd'i geriden takip eden Yezîd b. Mezyed komutasındaki Abbâsî ordusunu durdurmak için sevk etmiştir. Sangarios nehri (Sakarya nehri)⁽¹⁾ ile Bane (Sapanca) arasında gerçekleşen savaşta galip gelen Bizans ordusu Abbâsî ordusunu mağlup ederek abluka altına almıştır.⁽²⁾ Bu sırada Bukellarion strategosu Tatzatios (Tachat) Bizans sarayının sivil ve askerî bürokrasisinin başında bulunan Logothete⁽³⁾ Staurakios'a⁽⁴⁾ karşı duymuş olduğu kızgınlık sebebiyle saf değiştirerek⁽⁵⁾ Abbâsî ordusuna katılmıştır. Ardından Abbâsî tarafına bu zor durumdan kurtulmaları için Bizans tarafına barış teklifinde bulunmalarını tavsiye etmiştir. Bunun üzerine Logothete Staurakios, Magistros Peter ve Domestikos Antony barış görüşmelerinde bulunmak için Abbâsî karargâhına gelmiştir. Ancak burada zincire vurularak hapse atılmışlardır. Bunun üzerine iki taraf da barış yapmak zorunda kalmıştır.⁽⁶⁾

Theophanes'in yukarıdaki hikâyemsi anlatımından iki tarafı barış masasına oturtan gerçek nedenleri tespit etmek oldukça zor görünmektedir. Kuvvetle muhtemel bunun farkında olan Treadgold, Domestikos Anthony komutasındaki Bizans ordusunun Marmara denizine kadar ulaştıktan sonra geriye dönen Hârûnürreşîd komutasındaki ana orduyu abluka altına almış olduğunu kabul etmektedir.⁽⁷⁾ Ancak onun bu yaklaşımının Taberî

(1) *Barrington Atlas*, II, 791.

(2) Theophanes, *The Chronicle* (Mango-Scott), s. 629; Michel, *Chronique*, III, 2. Ayrıca bk. Bar Hebraeus, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, 204.

(3) Logothete terimi hakkında bk. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 92-93; Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, California 1997, s. 383-384; Brubaker-Haldon, *Byzantium in the Iconoclast Era*, bk. Index; John Bagnell Bury, *The Imperial Administrative System in the Ninth Century*, Londra 1911, s. 43-46, 91-93; Kazhdan, "Logothetes", s. 1247.

(4) Staurakios hakkında bilgi için bk. Paul A. Hollingsworth, "Staurakios", s.1945.

(5) Ghewond ise Kraliçe İrene'nin ona karşı sergilemiş olduğu düşmanca tavır sebebiyle taraf değiştirdiğini zikretmektedir (*Ghewond's History*, s. 39). Kuvvetle muhtemel, Tatzatios'un Kraliçe İrene'ye karşı ikon kırma anlayışına sahip olanları desteklemesi iki taraf arasındaki düşmanlığın ana nedeni olmalıdır. Bk. Hollingsworth, "Tatzates", s. 2014.

(6) Theophanes, *The Chronicle* (Mango-Scott), s. 629.

(7) Treadgold, *The Byzantine Revival*, s. 69.

ve Theophanes'in anlatımlarına ters düştüğünü belirtmek gerekir. Öncelikle her iki kaynaktan da bu savaşın dönüş sırasında değil, sefere gidiş esnasında gerçekleştiği anlaşılmaktadır.⁽¹⁾ Yine anlaşıldığı kadarıyla burada abluka altına alınan Hârûnürreşîd'i geriden takip eden Yezîd b. Mezyed komutasındaki Abbâsî ordusudur. Aksi hâlde Hârûnürreşîd komutasındaki ana orduyu ablukaya almış olan ve böylece rakibine karşı üstünlük sağlamış bulunan Bizans tarafının barış görüşmeleri için Abbâsî tarafının ayağına gitmesini izah etmek bir hayli zorlaşacaktır. Çok daha önemlisi böyle bir avantaj yakalayarak eli bir hayli rahatlamış bulunan Kraliçe İrene'nin ileride zikredilecek olan oldukça ağır anlaşma şartlarını kabul etmesini yorumlamak da bir hayli güçleşecektir. Bu durumda Hârûnürreşîd'in, Domestikos Anthon'y'nin Nikomedia'dan (İzmit) hareket etmesinden önce veya başka bir yol izleyerek onunla karşılaşmadan Marmara denizine ulaşmış olduğunu kabul etmek daha makul görünmektedir.

Öyle anlaşılıyor ki Kraliçe İrene, Yezîd b. Mezyed komutasındaki orduyu ablukaya almanın sağladığı kısmî üstünlüğü kullanarak rakibini barış yapmaya zorlamıştır. Aksi hâlde onun hâlâ Üsküdar'da bekleyen Hârûnürreşîd komutasındaki ana orduyla ve yine batıya sevk edilen iki büyük Abbâsî ordusuyla savaşı sürdürmesi kaçınılmaz hâle gelecektir. Ancak elindeki asker sayısının ve içeride verdiği iktidar mücadelesinin böylesine uzun ve çetin bir mücadeleye imkân tanımaması onun barış masasına oturmasına ve vergi ödemek de dâhil şartları oldukça ağır olan bir anlaşmayı imzalamasına sebep olmuş görünmektedir. Olaya Hârûnürreşîd açısından bakıldığında barış masasına oturması için bir hayli geçerli sebebin bulunduğunu söylemek mümkündür. Bunlardan en önemlisi elinde boğazdan karşıya geçecek bir deniz gücünün bulunmamasıdır.⁽²⁾ Şayet elinde böyle bir imkânı bulunsaydı boğazdan karşıya geçerek Kraliçe İrene'yi muhasara eder ve hedeflenen fethi gerçekleştirdiği gibi abluka altına alınmış ordusunun kurtulmasını da sağlayabilirdi. Dolayısıyla

(1) Benzer görüş için bk. Canard, "Tarih ve Efsâneye Göre Arabların İstanbul Seferleri" (trc. İsmail Hami Danişment), *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, II (İstanbul 1956), s. 237.

(2) Treadgold, *The Byzantine Revival*, s. 68-69.

bu imkândan mahrum bulunan Hârûnürreşîd gelinen bu aşamada barış masasına oturarak Bizans İmparatorluğu'nu vergi ödemeye mecbur bırakan bir anlaşma imzalamayı tercih etmiş olmalıdır. Bunun yanı sıra savaşı daha fazla sürdürmesi hâlinde ordunun yiyeceğinin tükenmesi, yorgun ve bitkin düşmesi gibi birtakım olumsuz koşullarla karşı karşıya kalacağını göz önünde bulundurmuş olması da ihtimal dâhilindedir.

İki taraf arasındaki barış görüşmeleri bizzat Bizans Kraliçesi İrene ile sefer komutanı Hârûnürreşîd düzeyinde gerçekleşmiştir. Karşılıklı hediyeleşmelerin ardından varılan anlaşmaya göre Bizans Devleti'nin nisan ayının başında ve haziran ayında ödemek üzere yılda iki defa toplamda doksan bin veya yetmiş bin dinar cizye ödemesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca Hârûnürreşîd'in bu sefer esnasında oldukça zor ve tehlikeli bir yol kullanmış olması sebebiyle Abbâsî ordusunun dönüşü sırasında kendilerine yol gösterecek kılavuzların görevlendirilmesi ve yolda askerlerin yiyecek ihtiyacını karşılayacak pazarların kurulması karara bağlanmıştır. Üç yıl geçerli olacak bu anlaşmaya göre Kraliçe İrene'nin elinde bulunan Müslüman esirleri teslim etmesi de kararlaştırılmıştır. Bunun üzerine Kraliçe İrene, Hârûnürreşîd'in ordusunun dönüş yoluna pazarlar kurdurmuş ve onunla birlikte Halife Mehdî'ye bir elçi göndererek anlaştıkları vergiyi altın, gümüş ve ticaret malı olarak ödeyeceğini taahhüt etmiştir.⁽¹⁾ Buna karşılık Theophanes'in bildirdiğine göre yapılan anlaşmanın ardından Abbâsî ordusu önceden ele geçirmiş oldukları Nakoleia'yı boşaltmıştır. Savaş sırasında saf değiştiren Tatzates de ailesini ve mal varlıklarını alarak Abbâsî ordusuyla birlikte Bizans topraklarını terk etmiştir.⁽²⁾

Bu seferin sonucu hakkında verilen bilgilerin bazılarını abartılı bulsak bile yine de büyüklüğüne dair bir fikir vermesi açısından önemlidir. Elli dört bin Bizans askerinin öldürüldüğü kaydedilen bu seferde beş bin altı yüz kırk üç esir ele geçirilmiştir. Ancak bunlardan iki bin doksanı sefer sırasında ölmüştür.

(1) Taberî, *Târîh*, VIII, 152-153. Krş. Makdisî, *Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh*, VI, 96; *Kitâbü'l-Uyûn ve'l-hadâîk*, III, 279; İbn Haldûn, *el-İber*, III, 268.

(2) Theophanes, *The Chronicle* (Mango-Scott), s. 629.

Yine deve ve at olmak üzere yirmi bin binek hayvanı da ganimet olarak ele geçirilmiştir. Ayrıca bu sefer sırasında askerlerin beslenmesi için yüz bin baş koyun ve inek kesilmiştir. Gönüllü askerler hariç ücretli askerler (murtezika) yüz bin dirhem ganimet payı almıştır. Ele geçen ganimetlerin bolluğu sebebiyle bir at bir dirheme, yirmi kılıç bir dirheme, bir katır on dirhemden bir zirh ise bir dirhemden daha ucuza satılır hâle gelmiştir.⁽¹⁾

Anlaşmanın ardından ordusuyla birlikte Bizans topraklarını terk eden Hârûnreşîd, sefer dönüşü esnasında Massisa ve Ezené'ye (Adana) uğrayarak buralarda birtakım imar faaliyetlerinde bulunmuştur.⁽²⁾ Ardından 17 Muharrem 166 (31 Ağustos 782) tarihinde Bağdat'a dönmüştür.⁽³⁾ Bu seferin 18 Cemâziyelahîr 165 (7 Şubat 782) tarihinde başladığı⁽⁴⁾ dikkate alındığında toplamda yedi ay sürdüğünü söylemek mümkündür. Anlaşmaya göre üç yıl boyunca yılda iki defa ödenecek olan cizyenin ilk taksiti Hârûnreşîd ile birlikte gelen Bizans heyeti tarafından Abbâsî halifesi Mehdî'ye sunulmuştur. Getirilen cizye miktarı altmış dört bin Rum dinarı, iki bin beş yüz Arap dinarı ve otuz bin ritl oğlak yününden oluşmaktaydı. Bunun sonrasında Halife Mehdî böylesine büyük bir zafer kazanan oğlu Hârûnreşîd için diğer oğlu Musa'dan (Hâdî) sonra ikinci sırada veliaht olarak komutanlardan biat almış ve onu "reşîd" lakabıyla isimlendirmiştir.⁽⁵⁾ Hârûnreşîd'in 163 yılındaki yaz seferine çıktığında veliaht olduğu dikkate alındığında,⁽⁶⁾ bunun kazanılan zaferden dolayı takdir içeren bir kutlama ve teyit amaçlı bir tören olduğunu söylemek mümkündür.

Bizans İmparatorluğu'nu Abbâsî Devleti'ne vergi vermek zorunda bırakan 165 yılındaki bu seferin halk nezdinde meydana

(1) Taberî, *Târîh*, VIII, 153. Ayrıca bk. Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, s. 246; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 277-278; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 66-67; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 150-151; İbn Haldûn, *el-İber*, III, 268.

(2) Belâzürî, *Fütühu'l-bıldân*, s. 241.

(3) Taberî, *Târîh*, VIII, 154. Ayrıca bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 281; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 151.

(4) Taberî, *Târîh*, VIII, 152.

(5) Taberî, *Târîh*, VIII, 154. Ayrıca bk. Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, s. 247; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 281; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 151.

(6) Taberî, *Târîh*, VIII, 146.

getirdiği sevinci en açık şekilde Makdisî'nin eserinde görmek mümkündür. Müellif, bu seferi anlattığı kısmın sonunda halkın çoğunluğunun bu sefer sonucunda kazanılan fethin, Allah'ın Müslümanlara vaat ettiği fetih olduğunu düşündüklerini kaydetmektedir.⁽¹⁾

Netice itibariyle Halife Mehdî imzalamış olduğu barış anlaşması ile baştan beri Anadolu topraklarında azimli ve kararlı bir şekilde sürdürmüş olduğu mücadele neticesinde Bizans İmparatorluğu'na karşı elde etmiş olduğu üstünlüğü resmî olarak tescillemiştir. Böylece o, İstanbul'un fethini gerçekleştirememişse de İslâm tarihinde ilk defa Bizans İmparatorluğu'nu vergiye bağlamakla kendinden önceki halifelerin elde edemediği büyük bir başarıya imza atmıştır. Öte yandan Bizans adına oldukça ağır şartlar içeren bu anlaşmayı imzalayan Kraliçe İrene muhalifleri tarafından korkaklıkla suçlanarak şiddetle eleştirilmiştir. Ancak onun kuvvetli rakibi karşısında İstanbul'un düşmesini engellediğini ve böylece çok daha erken bir zamanda Bizans İmparatorluğu'nun tarihe karışmasını önlediğini unutmamak gerekir.

İmzalanan barış anlaşması ile Halife Mehdî döneminde Anadolu'da Bizans'a karşı sürdürülen mücadelede sona gelindiğini söylemek mümkündür. Üç yıllık anlaşma sebebiyle 166 (782-783) ve 167 (783-784) yıllarında herhangi bir yaz seferi düzenlenmemiştir.⁽²⁾ Hatta Halife b. Hayyât'ın zikrettiğine göre Abdülhamîd b. Dahhâk eliyle 167 (783-784) yılında esir değişimi yapılmıştır.⁽³⁾ Bu süreç içerisinde sefer düzenlendiğini belirten tek müellif Ya'kûbî'dir. Ona göre 166 (782-783) yılında Sümâme b. Velîd, 167 (783-784) yılında ise Fazl b. Sâlih yaz seferine çıkmışlardır.⁽⁴⁾ Kanaatimizce hem erken dönem İslâm tarihi hem de Hristiyan tarih kaynaklarıyla çelişen bu bilgiye ihtiyatla yaklaşmak gerekir.

Erken dönem İslâm tarihçilerinin bildirdiğine göre anlaşmadan otuz iki ay sonra 168 yılı Ramazan ayında (Mart-Nisan

(1) Makdisî, *Kitâbü'l-Bed' ve'l-târîh*, VI, 96.

(2) Taberî, *Târîh*, VIII, 163, 165. Ayrıca bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam*, VIII, 286; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 74, 76; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 153.

(3) Halife b. Hayyât, *et-Târîh*, s. 357.

(4) Ya'kûbî, *Târîh*, II, 282.

785) Bizans ordusunun Abbâsî topraklarına düzenlediği bir saldırı sebebiyle anlaşma bozulmuştur.⁽¹⁾ Söz konusu rivayetlerde Bizans İmparatorluğu'nun anlaşmayı bozma nedeni hakkında herhangi bir açıklama yer almamaktadır. Ancak saldırı tarihi ve cizye ödeme tarihleri karşılaştırıldığında Nisan ayının başında ödenecek taksidi vermemek için bu saldırının düzenlendiğini tahmin etmek güç değildir. Bizans ordusunun düzenlediği saldırının ardından Cezîre ve Kınnesrîn valisi Ali b. Süleyman kuvvetle muhtemel bu saldırıya anında karşılık vermek adına Yezîd b. Bedr b. Battâl komutasında Anadolu topraklarına bir ordu sevk etmiş ve bu ordu zafer ve ganimet elde ederek geriye dönmüştür.⁽²⁾ Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu sefer, Halife Mehdî döneminde Anadolu topraklarına düzenlenen son sefer olmuştur. Bununla birlikte Ya'kûbî, 168 (784-785) yılında Muhammed b. İbrahim tarafından düzenlenen bir başka seferden daha bahsetmektedir.⁽³⁾ Ancak Halife b. Hayyât'ın, onun sefer komutanı olarak zikrettiği Muhammed b. İbrahim'in bu yılda hac emîrliği yaptığını bildirmesi bu rivayete bir hayli ihtiyatlı yaklaşmak gerektiğini göstermektedir.⁽⁴⁾

Bir önceki döneme göre daha etkili seferler gerçekleştirmek suretiyle Bizans'ı Abbâsîlere vergi ödemeye mahkûm eden Halife Mehdî, sınırdaki kalelere tahkimat yapılması konusunda da büyük gayretler göstermiştir. Nitekim Belâzürî, onun Bizans sınırında bulunan bütün kaleleri tamir ettirerek ve asker sayısını artırarak babası Mansûr'un bu husustaki politikasını devam ettirdiğini kaydetmektedir.⁽⁵⁾ Bu dönemde Misis'e ilk önce iki bin asker yerleştirilmiş, ardından burada cami inşa edilerek asker sayısı daha da artırılmıştır.⁽⁶⁾ Yine bu dönemde Hasan b. Kahtabe'nin yapmış olduğu tavsiye doğrultusunda Hades şehri

(1) Taberî, *Târîh*, VIII, 167. Ayrıca bk. Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, s. 252; İbn Haldûn, *el-İber*, III, 268.

(2) Taberî, *Târîh*, VIII, 167. Ayrıca bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 293; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 78; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 154-155; İbn Haldûn, *el-İber*, III, 268.

(3) Ya'kûbî, *Târîh*, II, 282.

(4) Ya'kûbî (*Târîh*, II, 282) ve Taberî (*Târîh*, VIII, 167) 168 yılındaki hac emîrinin Ali b. Mehdî olduğunu belirtmektedirler. Ancak Halife b. Hayyât, Ali b. Mehdî'nin hac emîri olduğunu bildiren rivayeti zayıf kabul etmektedir (*et-Târîh*, s. 357).

(5) Belâzürî, *Fütûhu'l-bıldân*, s. 233.

(6) Belâzürî, *Fütûhu'l-bıldân*, s. 238, 241.

yeniden inşa edilmiştir. Halife Mehdî'nin emriyle 163 (779-780) yılında inşasına başlanan şehir 169 yılında tamamlanmıştır.⁽¹⁾ Aynı şekilde Maraş'taki asker sayısı artırılırken, bir taraftan da buralara sivil halk yerleştirilerek Müslüman nüfusun artması sağlanmıştır.⁽²⁾

Sonuç

Hulefâ-yi Râşidîn döneminde Fırat'ın doğusunda kalan Anadolu toprakları Müslümanların eline geçmiştir. Emevîler döneminde Anadolu'nun ve İmparatorluk merkezi İstanbul'un ele geçirilmesi için çok sayıda sefer düzenlenmiş ve Bizans'a karşı büyük bir üstünlük sağlanmıştır. Bununla birlikte bu dönemde İstanbul üç defa kuşatma altına alındıysa da başarılı olunamamıştır. Yine bu dönemde Bizans İmparatorluğu'na vergi ödemeyi kabul eden üç anlaşma imzalanmak zorunda kalınmıştır. Emevîlerin son dönemlerinde Bizans İmparatoru V. Konstantinos art arda düzenlediği saldırılarla sınırdaki müstahkem kaleleri tahrip ederek bu mücadelede üstünlüğü ele geçirmiştir. Bununla birlikte Abbâsîlerin ikinci halifesi Mansûr düzenlediği kısa mesafeli seferlerle bu saldırıları durdurmayı başarmıştır. Onun oğlu Halife Mehdî ise Anadolu'da devam eden mücadelede yeniden üstünlüğü ele geçiren ve İslâm tarihinde Bizans İmparatorluğu'nu vergiye bağlayan ilk isim olmuştur.

Halife Mehdî, sonunda Bizans İmparatorluğu'nu vergi ödemeye mahkûm eden Anadolu seferlerini üç aşamada gerçekleştirmiştir. İktidarının ilk yıllarını kapsayan birinci aşamada babası Mansûr zamanında olduğu gibi Kapadokya bölgesine kısa mesafeli seferler düzenlemeye ve sınırdaki kaleleri tahkim etmeye devam etmiştir. Bizans İmparatorluğu'nun 161 yılında Maraş ve Ceyhan'a düzenlemiş olduğu büyük saldırının ardından ikinci aşamayı başlatmıştır. Bu olayla birlikte Anadolu ve Suriye cephesinin büyük bir tehdit altında olduğunu fark eden Halife Mehdî, Emevîler döneminde olduğu gibi Anadolu'nun batısına ve kuzeyine uzanan büyük seferler düzenlemeye başlamıştır. Bu

(1) Belâzürî, *Fütûhu'l-bıldân*, s. 241-242, 273; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 277-278.

(2) Belâzürî, *Fütûhu'l-bıldân*, s. 272.

seferlerin ilkinde Anadolu'ya iki koldan giren Abbâsî ordusu batıda Eskişehir ve Afyon'u muhasara etmiş, kuzeyde ise Pontus bölgesindeki üç kaleyi ele geçirmiştir. Bir sonraki yıl düzenlenen seferde ise batıda Efes'e kadar ulaşılırken, oğlu Hârûnürreşîd tarafından Semâlû kalesi fethedilmiştir.

Bu sırada küçük yaştaki oğlu adına devleti idare eden İrene'nin iktidarda kalma mücadelesine girmesi onun üçüncü aşamaya geçmesine sebep olmuştur. Bu durumu fırsat bilen Halife Mehdî, doğrudan imparatorluk merkezini hedef alan İslâm tarihindeki dördüncü İstanbul seferini düzenlemiştir. Bu sefer esnasında Hârûnürreşîd komutasındaki ana ordu Üsküdar'a kadar ulaşmış, batıya sevk etmiş olduğu iki ordu da önemli galibiyetler elde etmiştir. Bu başarılarla rağmen elinde boğazın karşı tarafına geçecek deniz gücü bulunmayan Hârûnürreşîd beklenen fetih gerçekleştirememiştir. Ancak imzalanan üç yıllık anlaşma ile Bizans İmparatorluğu İslâm tarihinde ilk defa yıllık doksan bin veya yetmiş bin dinar vergi ödemeye mahkûm edilmiştir. Söz konusu anlaşma otuz iki ay sonra Bizans tarafının gerçekleştirdiği saldırı sebebiyle bozulmuştur. Mehdî'nin halifeliliğinin son yılında yeniden başlayan bu mücadeleyi sürdürmek ise kendisinden sonra halife olan oğullarına kalmıştır. Bununla birlikte o, sınırdaki kaleleri baştan aşağı tahkim ederek kendinden sonrakilere için sağlam bir zemin oluşturmuştur.

Bibliyografya

Apak, Adem, "Abbasilerin İlk Asrında Arab-Bizans İlişkileri", *Beşinci Uluslararası Orta Doğu Semineri: İslâmiyet'in Doğuşundan Osmanlı İdaresine Kadar Orta Doğu (Şam 2-4 Kasım 2010) Bildiriler*, Elazığ 2012, s. 32-34.

_____, "Emevîler Döneminde Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVIII/2 (Bursa 2009), s. 95-122.

Arvites, James A., "Eirene'nin Saltanatı Döneminde Bizans Anadolu'sunun Savunması", *Tarih Dergisi* (trc. Murat Keçiş-Cüneyt Güneş), sayı 64 (2016/2), İstanbul 2016, s. 125-140.

Avcı, Casim, "Abbâsîler Döneminde Bizansla İlişkiler", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti-Abbâsîler II*, VI, İstanbul 2018, s. 359-384.

_____, "Bizans Devletiyle İlişkiler", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti-Emevîler*, III, İstanbul 2018, 209-222.

_____, *İslâm Bizans İlişkileri*, İstanbul 2003.

Aycan, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye bin Ebî Süfyan*, Aralık 1990.

Bar Hebraeus, Gregory Ebu'l-Ferec (ö. 685/1286), *Abû'l-Farac Tarihi* (trc. Ömer Rıza Doğrul), I-II, Ankara 1987.

Barrington Atlas of the Greek and Roman World: Map-by-map Directory (ed. Richard J. A. Talbert), I-II, New Jersey 2000.

Belâzürî, Ahmed b. Yahya (ö. 279/892-93), *Fütûhu'l-büldân* (trc. Mustafa Fayda), Ankara 2002.

Brooks, E. W., "Byzantines and Arabs in the Time of the Early Abbasids", *The English Historical Review*, XV (1900), s. 728-747.

Brubaker, Leslie- HALDON, John, *Byzantium in the Iconoclast Era c. 680-850: A History*, Cambridge 2011.

Bury, John Bagnell, *The Imperial Administrative System in the Ninth Century*, Londra 1911.

Canard, Marius, "Ammüriya", *EP*, I (Leiden 1986), s. 449.

_____, "Cilicia", *EP*, II (Leiden 1991), s. 34-39.

_____, "Tarih ve Efsâneye Göre Arablarn İstanbul Seferleri" (trc. İsmail Hami Danişment), *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, II (İstanbul 1956), s. 217-222.

Darkot, Besim, "Eskişehir", *İA*, IV (İstanbul 1993), s. 384-387.

_____, "İzmit", *İA*, V/II (İstanbul 1993), s. 1251-1256.

_____, "Karahisar", *İA*, VI (İstanbul 1977), s. 280-284.

Demirkent, Işın, "Sümeysât", *İA*, XI (İstanbul 1979), s. 232-233.

Eger, Alexander Asa, *The Spaces Between The Teeth: Environment, Settlement, And Interaction On The Islamic-Byzantine Frontier*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), University of Chicago, Chicago 2008.

Emecen, Feridun, "Mercidâbık Muharebesi", *DİA*, XXIX (İstanbul 2004), s.174-176.

Ezdî, Ebû Zekerîyya Yezîd b. Muhammed b. İyâs b. el-Kâsım (ö. 334/946-47) *Târîhu'l-Mevsıl* (nşr. Ali Hubeybe), Kahire 1967.

Fayda, Mustafa, "Hulefâ-yi Râşidîn", *DİA*, XVIII (İstanbul 1998), s. 324-338.

_____, *Allah'ın Kılıcı Halid bin Velid*, İstanbul 1990.

_____, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri (Dört Halife Dönemi)*, İstanbul 2014.

Foss, Clive, "Anatolikon", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I (New York 1991), s. 89-90.

_____, "Armeniakon", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I (New York 1991), s. 177-179.

_____, "Boukellarion", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I (New York 1991), s. 316-317.

_____, "Koloneia", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I (New York 1991), s. 1138.

_____, "Nikomedia", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, III (New York 1991), s. 1483-1484.

_____, "Opsikion", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, III (New York 1991), s. 1528-1529.

_____, "Pontos", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, III (New York 1991), s. 1697.

_____, "Thrakesion", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, III (New York 1991), s. 2080.

Güneş, Cüneyt, *Bizans Anadolu'su'nda Askerî ve İdarî Bir Sistem Thema Sistemi*, Ankara 2021.

Haldon, J. F. – **Kennedy**, H., "The Arab-Byzantine Frontier in the Eighth and Ninth Centuries: Military Organisation and Society in the Borderlands", *Arab-Byzantine Relations in Early Islamic Times* (ed. Michael Bonner), Burlington 2004, s. 141-178.

_____, *Bizans Tarihi Atlası* (trc. Ali Özdamar), İstanbul 2007.

Halîfe B. Hayyât (ö. 240/854-55), *et-Târîh* (nşr. Süheyl Zekkâr), Beyrut 1414/1993.

Hamilton, William J., *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia: with some account of their antiquities and geology*, I-II, Londra 1842.

Hartmann, R., "Dâbık", *İA*, III (İstanbul 1993), s. 446.

Hollingsworth, Paul A., "Staurakios", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, III (New York 1991), s. 1945.

_____, "Tatzates", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, III (New York 1991), s. 2014.

Honigmann, Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı* (trc. Fikret Işıltan), İstanbul 1970.

Işıltan, Fikret, "Me'mûn", *İA*, VII (İstanbul 1979), s. 692-701.

İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed, *Kitâbü'l-İber ve dîvânü'l-mübtede ve'l-haber fî eyyâmî'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men 'âsarahüm min zevî's-sultâni'l-ekber* (nşr. Halil Şehhâde), I-VIII, Beyrut 2001.

İbn Hurdâzbih, Ubeydullah b. Abdullah (ö. 300/912-13), *el-Mesâlik ve'l-memâlik* (nşr. M. J. de Goeje), Leiden 1889.

İbn Kesîr, İsmail b. Ömer (ö. 774/1373), *el-Bidâye ve'n-nihâye* (nşr. A. Ebû Mülhim ve arkadaşları), I-XIV, Beyrut, ts.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (ö. 597/1201), *el-Muntazam fî târihi'l-ümem ve'l-mülûk* (nşr. Muhammed-Mustafa Abdülkâdir Atâ), I-XVIII, Beyrut 1992.

İbnü'l-Esîr, Ali b. Muhammed (ö. 630/1233), *el-Kâmil fî't-târîh* (nşr. C. J. Tornberg), I-XIII, Beyrut 1399/1979.

Kaegi, Walter E., *Bizans ve İlk İslâm Fetihleri* (trc. Mehmet Özey), İstanbul 2000.

Kaya, Mehmet Ali, "Anadolu'da Roma Eyaletleri: Sınırlar ve Roma Yönetimi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Araştırmaları Dergisi*, XXIV / 38, 2005, s. 11-30.

Kazhdan, Alexander, "Chrysopolis", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I (New York 1991), s. 454-455.

_____, "Domestikos", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I (New York 1991), s. 646.

_____, "Logothetes", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, II (New York 1991), s. 1247.

_____, "Strategos", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, III (New York 1991), s. 1964.

Kitâbü'l-'Uyûn ve'l-hadâ'ik fî ahbâri'l-hakâ'ik (nşr. Ömer es-Saîdî), IV/1-2, Dımaşk 1972.

Konyalı, İbrahim Hakkı, *Âbideleri ve Kitabeleri ile Niğde Aksaray Tarihi*, I-III, İstanbul 1974.

Kurt, Mehmet, "Roma Cumhuriyeti Yönetiminde Kilikya Bölgesi ve Yerel Güçler", *Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt XI, sayı 1, 2009, s. 115-139.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "Savâif", *DİA*, XXXVI (İstanbul 2009), s.185-186.

_____, "Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi ve "Sâife" Seferleri", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, II (İstanbul 2000), s. 9-30.

El-Makdisî, Mutahhar b. Tahir (ö. 355/966), *Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh*, (nşr. Cl. Huart), I-VI, Paris 1899-1919.

Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin (ö. 345/956), *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, Beyrut 1981.

Michel Le Syrian (ö. 1199), *Chronique de Michel le Syrien* (nşr. ve trc. J. B. Chabot), I-III, Paris 1899-1905.

Nisibis, Elias (ö. 1049'dan sonra), *Eliae Metropolitae Nisibeni Opus Chronologicum I* (ed. E. W. Brooks), *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Scriptorum Syri* 23, Paris 1910.

Oğuzoğlu, Yusuf - EMECEN, Feridun, "Eskişehir", *DİA*, XI (İstanbul 1995), s. 398.

Ory, S., "Al-Hadath", *EP*, VI (Leiden 1986), s. 19-20.

Ostrogorsky, George, *Bizans Devleti Tarihi* (trc. Fikret İşiltan), Ankara 1991.

Ramsay, W. M., *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası* (trc. Mihri Pektaş), İstanbul 1960.

Rosser, John H., *Historical Dictionary of Byzantium*, USA 2011.

Sophoulis, Panos, *Byzantium and Bulgaria 775-831*, Leiden 2012.

Spence, Iain G., *Historical Dictionary of Ancient Greek Warfare*, ABD 2002.

Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV)*, (trc. A. Pekman) İstanbul 2000.

Strange, G. Le, *Baghdad During the Abbâsîd Caliphate*, Oxford 1993.

Strange, G. Le, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge 1905.

Sümer, Faruk, "el-Hades (Göynük) Şehri", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, (İstanbul Eylül 1993), s. 4-8.

Taberî, Muhammed b. Cerîr (ö. 310/923), *Târîhu'r-rusûl ve'l-mûlûk* (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim), I-XI, Kahire 1990.

_____, *The History of al-Tabari=al-Mansur and al-Mahdi* (trc. Hugh Kennedy), Albany 1990.

_____, *The History of al-Tabari=The Caliphates of Mûsâ al-Hâdî and Hârûn al-Rashîd* (trc. C. E. Bosworth), Albany 1989.

_____, *The History of al-Tabari=The Caliphate of al-Mu'tasım* (trc. C. E. Bosworth), Albany 1991.

Theophanes (ö. 818), *The Chronicle of Theophanes A.D. 602-813*, (trc. Harry Turtledove), Philadelphia 1982.

_____, *The Chronicle of Theophanes Confessor Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, (trc. Cyril Mango-Roger Scott), Oxford 1999.

Treadgold, Warren, *A History of the Byzantine State and Society*, California 1997.

_____, *The Byzantine Revival (780-842)*, California 1988.

Uçar, Şahin, *Araplar'ın Anadolu Seferleri*, İstanbul 2007.

Ya'kûbî, Ahmed b. İshak b. Ca'fer (ö. 292/905'ten sonra), *Târîhu'l-Ya'kûbî* (nşr. Halil el-Mansûr), I-II, Beyrut 1419/1999.

Yâkût El-Hamevî, Şihabeddin b. Abdullah (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-büldân*, I-V, Beyrut 1977.

Yılmaz, Saim, *Anadolu'da Abbâsî-Bizans Mücadelesi*, İstanbul 2015.

Yiğit, İsmail, *Emevîler (661-750)*, Ankara 2016.

Yinanç, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I* (haz. Refet Yinanç), Ankara 2013.